

РОЗДІЛ 13.**Крах перебудовної політики****1. Перші реформи М.Горбачова**

10 березня 1985 р. К.Черненко не стало. Цього ж дня зібралися члени політбюро ЦК, щоб визначити процедуру поховання та обговорити кандидатуру нового генсека. Ще до цього неофіційного засідання відбулася зустріч віч-на-віч М.Горбачова з А.Громиком, на якій вони узгодили свої дії¹. Про суть укладеної угоди у своїх спогадах розповів син А.Громика: батько висував кандидатуру М.Горбачова на генерального секретаря ЦК КПРС, а М.Горбачов натомість забезпечував йому посаду голови президії Верховної Ради СРСР².

Розстановка сил у політбюро ЦК робила М.Горбачова єдиним реальним претендентом на владу. Рішення політбюро було звично ухвалено пленумом ЦК КПРС. Впродовж місяця М.Горбачов розробляв програму реформ, з якою мав звернутися до партії і народу. За свідченням М.Рижкова, свою доповідь на квітневому пленумі ЦК він писав сам³.

Головним завданням на цьому етапі М.Горбачов визначав прискорення темпів економічного розвитку з таким розрахунком, щоб до 2000 р. наздогнати США за рівнем промислового виробництва. Резервами прискорення він називав зміцнення дисципліни на виробництві та «активізацію людського фактора». Підвищення ролі цього фактора у виробничому процесі зводилося до розширення участі трудящих в управлінні. Визначальною умовою економічного прориву вважалася науково-технічна революція – перехід до принципово нових технологій, використання останніх технічних досягнень.

За неповний рік розстановка сил у політбюро ЦК КПРС істотно змінилася. Нові люди, які прийшли на компартійно-радянський Олімп, сприймали молодого й динамічного генсека не як координатора, а як вождя. Політичний режим формально залишався «колективним керівництвом», хоча насправді перетворювався на диктатуру однієї «реформаторської» особи.

Коли М.Горбачов став генсеком і дістав можливість доступу до всіх таємниць, дійсність приголомшила його: «Виявилось, що воєнні витрати становили не 16, а 40 (!) відсотків держбюджету, продукція ВПК – не 6, а 20 відсотків валового суспільного продукту. З 25 млрд рублів витрат на науку близько 20 млрд шло на воєнно-технічні дослідження і розробки»⁴.

Насправді ж все було ще гірше. Якщо враховувати продукцію легкої

та харчової промисловості разом з усіма послугами, що припадали на частку людей, причетних до ВПК, то витрати СРСР «на оборону» сягали майже 52% від валового суспільного продукту⁵.

За таких умов далі змагатися з американцями було марною справою. Гонка озброєнь загнала Радянський Союз у глухий кут. М.Горбачов усвідомив, що без припинення гонки озброєнь жодне внутрішнє завдання не може бути успішно розв'язане⁶.

Мотиви для скорочення озброєнь були в обох наддержав. З приходом до влади М.Горбачова розпочався новий етап послаблення міжнародної напруженості. Метою генсека було припинення «холодної війни».

У 1987 р. вийшла в світ книга М.Горбачова «Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу». «Нове мислення» проголошувало пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. М.Горбачов підкреслював, що три групи країн — капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються, належать нероздільному світові, в якому вже неможливо досягти переваги воєнними засобами. Аби розв'язати реально наявні глобальні проблеми людства, треба було відмовлятися від конфронтації воєнно-політичних блоків і згладжувати суперечності між класами й політичними партіями.

«Нове мислення» стало теоретичним обґрунтуванням для тих вимушених кроків, які робив Радянський Союз на світовій арені, аби мінімізувати тягар зобов'язань наддержави. Услід за розв'язанням проблеми ядерних ракет середньої і малої дальності керівники КПРС покінчили з безперспективною війною в Афганістані. У травні 1988 р. розпочалося виведення радянських військ з цієї країни.

«Нове мислення» не узгоджувалося з силовими методами утримання країн Центрально-Східної Європи в рамках радянської імперії. Національно-визвольний рух, який охопив Центрально-Східну Європу, призвів до розпаду Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги. Влітку 1990 р. Кремль вимушено погодився на об'єднання Німеччини. Стара, ялтинська, Європа зникла в ході стрімких змін, які отримали назву «оксамитові революції».

Поза сумнівом, реформаторська політика останнього комуністичного генсека була вимушеною. Реформи були нав'язані політичній еліті системною кризою радянського ладу.

Перебудовна політика М.Горбачова була задумана як «революція згори» — типова для російського політичного життя. Найголовніша особливість такої революції полягала в тому, що вона здійснювалася бюрократичними засобами.

Характеризуючи «революцію згори», М.Горбачов у 1987 р. писав: «Маються на увазі глибокі, революційні за суттю перетворення, які здійснюються за ініціативи самої влади, хоча стають необхідними в результаті об'єктивної зміни ситуації і настроїв у суспільстві». Далі він додавав:

«У нашому випадку зімкнулися ініціатива верхів і широкий масовий рух знизу»⁷. Оптимізм генсека пояснювався тим, що в цей час рух низів ще не набув повного розмаху.

Та вже через півтора-два роки бюрократична «революція згори» перетворилася на народну революцію — революцію без усяких лапок. Саме ця революція й одягла лапки на запроваджений у державну практику з 1985р. термін «перебудова». Про перебудову чинного ладу вже не йшлося, адже народна революція почала нищити його основи!

Народна революція 1989–1991 рр. не була схожа на жоден відомий з історії приклад. Її рушійною силою стала та сама бюрократична управлінська верства, яка здійснювала започатковану партією перебудовну політику. Жодної іншої організованої політичної сили в країні не існувало. Радянський Союз був тоталітарною країною, в якій держава поліцейськими методами повністю контролювала суспільство, не даючи можливості розвинутися в його надрах будь-яким антидержавним структурам.

Народна революція стала можливою лише тоді, коли створений більшовиками радянський лад вичерпав усі можливі ресурси свого розвитку. «Так жити не можна!» — це переконання поділяло дедалі більше громадян, яким завдяки гласності відкривався реальний стан речей. Але «революція знизу» не вилилася у відомі з історії форми. Революційні структури не могли народитися в надрах наявного суспільства. Вони почали з'являтися тільки тоді, коли тоталітарна держава стикнулася з непереборними труднощами і почала розкладатися внаслідок економічного колапсу. Всі, хто звик до порядків, що діяли, не змогли зафіксувати момент, коли життя переросло в обвальну руїну. Людська свідомість відмовлялася кваліфікувати зруйнування командної економіки як революційне дійство.

Соціально-економічні відносини, до яких за роки радянської влади всі звикли, почали змінюватися з кінця 1980-х років. Соціальний аспект революції 1989–1991 рр. полягав у поверненні суспільства до природних форм господарювання, заснованих на приватній власності. Знову ж таки мало хто сприймав подібні зміни як революційні. Це зрозуміло: щоб утвердилися принципово нові (а насправді — старі, як світ, бо природні) форми власності й господарювання, треба було зруйнувати старі. Власне, процес руйнування комуністичного ладу розпочався задовго до М.Горбачова. Він мав вигляд системної кризи ладу, що виявлялося в поступовому занепаді всіх складових соціально-економічного організму.

Революція, в яку переростала перебудовна політика М.Горбачова, мала як соціальний, так і національний вимір. Загальновідомо, що тоталітарний лад насаджувався не тільки терором, але й пропагандою та вихованням. Аби пропаганда набула переконливості, більшовики пішли на, здавалося б, далекосяжні поступки національно-визвольному рухові.

Ці поступки набули витонченої форми у феномені радянської національної державності.

Те, що Радянський Союз був не менш унітарною державою, ніж Російська імперія, розуміли всі. Компартійна диктатура перетворювала на клаптики паперу декларативні свободи, надані союзним республікам. І все-таки тоталітарний режим навіть у темні сталінські часи не міг обійтися без декларацій на зразок 17-ї статті Конституції СРСР 1936 р.: «За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР». Інша річ, що сміливі декларації особливо дорого обходилися Україні – національній республіці, яка за своїм людським та економічним потенціалом не поступалася всім іншим республікам, за винятком Росії, разом узятим. Небезпечна, на думку кремлівських олігархів, концентрація влади в харківському (а з 1934 р. – київському) субцентрі власного компартійно-радянського апарату спонукала Москву діяти в Україні з особливою жорстокістю.

Три з половиною десятиліття терор був у СРСР звичним методом державного управління. За цей час, здавалося б, були винищені всі можливості спротиву тоталітаризму. Однак дві хвили десталінізації – за доби М.Хрущова і за часів М.Горбачова – показали життєвість національно-визвольного руху. Процес перетворення радянської державності на національно-демократичну в ході революції 1989–1991 рр. був складний і болісний. Він тоді не завершився. Не завершився він остаточно й у наші дні. Утім, це – об'єктивний процес, а отже – невідворотний.

У перебудовному процесі розрізняють три етапи. Перший з них характеризується як період порівняно оптимістичного бачення «революції згори». Реформатори тоді вважали, що потрібні результати можна здобути «малою кров'ю», не міняючи корінних засад і принципів організації суспільства. Цей етап охоплював два роки (1985–1986 рр.) і проходив під гаслом: «Більше соціалізму!».

Другий етап мав уже інший лейтмотив – «Більше демократії!». Він характеризувався провалом започаткованих Кремлем економічних реформ і пробудженням суспільства від політичної летаргії під впливом політики гласності (1987–1988 рр.). Другий етап також контролювався ініціаторами реформ. Управління державою і контроль над суспільством перебували в руках центру, тоталітарна природа якого не зазнала будь-яких істотних змін.

Третій етап перебудови (1989–1991 рр.) можна назвати її крахом. «Ініціатива верхів» не переплелася, як на це сподівався М.Горбачов, з масовим рухом знизу. Неконтрольовані компартійним апаратом вибори до органів державного управління змінили обличчя політичного режиму. В результаті розщеплення компартійно-радянської влади на владу компартійних комітетів і владу радянських органів диктатура ослабла. Розділення влади спричинило втрату пріоритетності держави над суспільством. Розпочалася суверенізація суспільства.

Розпад тоталітарної держави призвів до вирішального послаблення централізованого державного управління, яке знайшло свій вияв у протистоянні між загальносоюзним центром і новими центрами радянської влади в союзних республіках (у тому числі – в Російській Федерації). В національних республіках це протистояння набуло характеру національно-визвольного руху.

Головним гаслом перебудовної політики стала гласність. Це явище було настільки специфічним, що термін «гласність» увійшов до інших мов без перекладу. Гласність ще не означала свободи слова (до речі, декларованої всіма радянськими конституціями), але вже значною мірою наближалася до неї, особливо на останньому етапі перебудови.

Для забезпечення проведення політики гласності в засобах масової інформації, до їхнього керівництва залучалися авторитетні видавці. Колосальну роль у розкріпаченні свідомості відіграли перебудовні видання: «Московские новости», «Огонек», «Известия», «Аргументы и факты», «Комсомольская правда», «Юность», «Новый мир» та ін. Вони друкували надзвичайно гострі матеріали і користувалися нечуваним попитом, у тому числі в Україні. Українські видання, за винятком письменницької газети «Літературна Україна», не могли суперничати з московськими. Різниця була настільки вражаючою, що Україну часів В.Щербицького стали називати «заповідником застою». Проте центральні московські газети робили свою справу і в Україні. Кожного ранку в обласних і районних центрах республіки до газетних кіосків вишиковувалися довжелезні черги за свіжою пресою.

Населення Радянського Союзу шукало в газетах відповіді на злободенні питання сьогодення та недавнього минулого. Виявилось, що воно зовсім мало знало про свою країну. Люди відкривали для себе сторінки справжньої, невідомої до цього історії. Було знято обмеження на доступ до архівів. Сенсаційні повідомлення з архівних джерел одразу ж друкувалися в ЗМІ. Історичні праці знецінилися, люди вірили лише першоджерелам. Щоправда, невдовзі виявилось, що з метою маніпулювання свідомістю населення Кремль не зупинявся перед фабрикацією історичних фактів з наступною фальсифікацією всієї сукупності подій.

На XIX конференції КПРС було висунуто ідею утворити загальносоюзне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», покликане розібратися з «білими плямами» радянської історії. У серпні 1988 р. в Москві відбулося засідання оргкомітету товариства.

У «заповіднику застою» активізація суспільно-політичного життя йшла уповільненими темпами, але в такому ж ключі. Установча конференція Українського добровільного товариства «Меморіал» відбулася в Києві 4 березня 1989 р. Його фундаторами стали творчі спілки – письменників, кінематографістів, художників, діячів театру, архітекторів, композиторів, редакції журналів «Пам'ятки України» та «Філософська і соціологічна думка», Інститут історії та Інститут літератури АН УРСР,

українські відділення Філософського товариства СРСР і Соціологічного товариства СРСР. Рада міністрів УРСР зареєструвала «Меморіал» тільки в січні 1990 р.

Місцеві організації «Меморіалу» розбудовувалися незалежно від центральної. Інколи на місцях виникали по дві організації – від владних і опозиційних структур. Найрадикальніші позиції займав утворений у травні 1989 р. львівський «Меморіал» на чолі з академіком АН УРСР І.Юхновським. «Конференція вимагає, – вказувалося у резолюціях установчого зібрання львівської організації, – викриття всіх злочинів сталінізму і неосталінізму, здійснених в Україні в період 20–80-х років ХХ ст., таких як організація сфабрикованих політичних процесів, масова депортація населення, знищення в'язнів у тюрмах і на засланні; виступає за встановлення історичної справедливості в оцінці політичних, громадських і військових організацій (ЗУНР, УГА, ЧУГА), поїменну реабілітацію невинно репресованих членів КПЗУ, діячів науки, культури, освіти, релігії; визнає загальнонаціональним надбанням культурно-науковий доробок українців у діаспорі»⁸.

У вересні 1987 р. була створена комісія політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і початку 50-х років ХХ ст. Її очолював спочатку М.Соломенцев, а з жовтня 1988 р. – О.Яковлев. Комісія продовжила роботу, розпочату за доби М.Хрущова (за 1954–1961 рр. було реабілітовано понад 700 тис. осіб). За 1988–1989 рр. і першу половину 1990 р. вона реабілітувала понад мільйон осіб⁹. Майже одночасно з центральною почала діяти комісія політбюро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В.Івашком.

Період активного повернення суспільству історичної правди був часом прозріння для значної частини політичної і творчої української еліти. Під впливом гласності мінялися люди, які входили до номенклатури, в тому числі до її вищих ешелонів. Можна повірити Л.Кравчуку, який в одному з інтерв'ю говорив, торкаючись теми голоду 1932–1933 рр. і сталінських репресій: «Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів: усе, що робилося, була суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості навіть тих людей, які повинні були “за службовим обов'язком” знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: як би я знав усе це в 1958 році, я ні за що до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості»¹⁰.

Завдяки гласності вся країна дізналася, що в політбюро ЦК КПРС є різні підходи до політики перебудови – радикальний і обережний. Наприкінці 1987 р. більшість членів політбюро ЦК складалася з діячів, рекомендованих у вищий орган влади М.Горбачовим. Лише четверо з його 13 членів потрапили до політбюро ЦК раніше: В.Щербицький, А.Громико, М.Соломенцев і В.Воротников. Але їхня позиція вже не створювала для генсека особливих проблем. Навіть більше, у жовтні

1988 р. були відправлені на пенсію А.Громико і М.Соломенцев, у вересні 1989 р. від обов'язків члена політбюро ЦК з таким же формулюванням був увільнений і 71-річний В.Щербицький.

Проте чим далі, тим усе виразнішим ставав поділ керівних діячів державної партії на два угруповання. М.Горбачов продовжував залишатися «арбітром», але його становище партійного вождя вже не видавалося непохитним. Він розумів, що у недалекому майбутньому може опинитися в меншості, і тоді більшість членів політбюро, спираючись на основний склад ЦК КПРС, поставить питання про заміну генерального секретаря.

Покладатися на керівну верхівку партії ставало небезпечним. Шукати ж підтримки партійних низів видавалося політичним безглуздом. КПРС як «партія нового типу» поділялася на дві нерівні частини. Мільйони рядових комуністів були безгласними перед «внутрішньою партією» – номенклатурою. Необхідно було розширити політичну базу перебудовного курсу. Так М.Горбачов і його радники підійшли до ідеї конституційної реформи. Але спочатку генеральному секретареві ЦК треба було справитися з опозицією всередині вищого політичного органу партії.

Групу радикалів у політбюро ЦК очолював О.Яковлев, групу консерваторів – Є.Лигачов. До консервативного крила реформаторів примикали В.Воротников, В.Чебриков, Л.Зайков, до реформаторів – Е.Шеварднадзе, М.Рижков. Інші члени політбюро ЦК не мали однозначно визначеної позиції.

Вододіл у політбюро ЦК, як і в усій партії, на початку 1988 р. проходив здебільшого у питанні про оцінку недавнього минулого. Не випадково доповідь М.Горбачова «Жовтень і перебудова: революція продовжується» кілька разів перероблялася, стаючи то радикальнішою, то консервативнішою. На лютневому (1988 р.) пленумі ЦК КПРС на перший план висунулися ідеологічні аспекти політики перебудови. Пленум ЦК зробив спробу дати відповідь на запитання: чи не відбувається відступ від соціалізму? Підбиваючи його підсумки, М.Горбачов заявив: «Ми повинні діяти, керуючись нашими марксистсько-ленінськими принципами. Принципами, товариші, ми не повинні поступатися»¹¹.

Січневий (1987 р.) пленум ЦК КПРС висловився за «далшу демократизацію» партійного життя: делегати на партійні з'їзди і конференції повинні були обиратися таємним голосуванням на альтернативній основі.

Пленум ЦК схвалив пропозицію М.Горбачова про скликання ХІХ партійної конференції для розгляду найбільш нагальних питань реформування політичної системи суспільства. Це була велика перемога генерального секретаря ЦК.

28 червня 1988 р. партійна конференція розпочала свою роботу. Зміна процедури голосування, як і реакція політбюро ЦК на відомий лист

Н.Андрєєвої, були чинниками, які сприяли радикалізації її рішень. Найбільшим радикалізмом відзначалася конституційна реформа, схвалена цією конференцією.

Люди, стараннями яких конституційна реформа розроблялася, затверджувалася й утілювалася в життя (народ ще мовчав), не прорахували всієї послідовності подій, які призвели зрештою до закономірного обвального руйнування споруджених ще В.Ленінінм конструкцій тоталітарної влади.

У Кремлівському палаці з'їздів не прозвучало жодного застереження стосовно того, що реформа радянської політичної системи смертельно небезпечна для неї. Ця система не підлягала реформуванню в принципі.

Попередня XVIII партконференція відбувалася в лютому 1941 р., тобто майже півстоліття тому. М.Горбачов згадав напівзабуту форму партійної діяльності, аби не збирати позачергового з'їзду та уникнути тим самим елементів сенсаційності. Йшлося про те, щоб з максимально широким залученням компартійних керівників усіх рангів обговорити й ухвалити задумані командою реформаторів зміни в політичному житті країни. Політична реформа конституційного масштабу, як сподівався генеральний секретар ЦК КПРС, повинна була дати «новий потужний імпульс процесу демократизації радянського суспільства»¹².

Розгорнуту аргументацію конституційної реформи М.Горбачов дав пізніше, на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР у листопаді–грудні 1988 р. Ішлося про те, щоб перетворити органи радянської влади на справжні владні структури, позбавлені підпорядкуванню компартійним комітетам та їхнім апаратам. До цього термін «радянська влада» на практиці означав не владу радянських органів, а диктатуру партійних комітетів.

Звичний порядок формування влади М.Горбачов пропонував переглянути. «Керівна і спрямовуюча» роль КПРС повинна була реалізуватися відтепер інакше. Насамперед шляхом виборів партійних функціонерів до рад та їхньою роботою у виконавчих комітетах рад. Задум полягав у тому, щоб поставити кожну ієрархічну ланку управління в залежність не тільки від рангом вищої відповідної структури, а й від волевиявлення виборців.

Чому ідея конституційної реформи не зустріла заперечень делегатів XIX партконференції? Делегати побачили в реформі тільки одне: необхідність пересісти з партійного крісла в радянське. У виступах окремих делегатів, зокрема В.Щербицького, можна було відчутти глухе ремствування щодо політичної реформи, але це незадоволення не було відповідним чином аргументоване. Переважна ж більшість делегатів була переконана в тому, що на виборах перемога їм забезпечена. Десятиліттями відпрацьований виборчий механізм вселяв переконаність,

що дістати мандат на здійснення владних повноважень можна буде без жодних ускладнень.

У виступі М.Горбачова на позачерговій сесії Верховної ради СРСР 29 листопада 1988 р. все ж простежувалися тривожні нотки: «Перебудова буквально підірвала примарний мир і спокій, які панували в нас у застійні роки, дала імпульс широкій і вільній дискусії, підняла на поверхню багато назрілих і навіть болючих питань. І необхідно, щоб величезна енергія цього суспільного процесу не розливалася, не втрачала себе даремно й тим більше не виплескувалася в соціальні й національні міжусобиці»¹³. Вихід із застійного стану Горбачов убачав у наділенні рад як представницьких органів усією повнотою влади.

Тоді, на сесії Верховної Ради СРСР, де конституційна реформа з ідеї перетворювалася на закон, М.Горбачов зміг назвати тільки одне заперечення проти неї, що було висловлене на XIX партконференції. Деяким делегатам видалося недемократичним, що лише частина населення на з'їздах народних депутатів буде представлена депутатами, обраними в територіальних і національно-територіальних округах, а інтереси інших захищатимуться депутатами від громадських організацій. Ці протести генсек розглядав як несерйозні, посиляючись на масовість громадських організацій, включно з майже 20-мільйонною КППС, на їхній тісний зв'язок з народом.

Відтепер, щоб здобути владу, необхідно було потрапляти до парламенту. Це означало, що нащадки більшовиків повертали народу узурповане в 1917 р. право наділяти владою своїх керівників. А отже, таке суспільство вже не могло бути тоталітарним за означенням.

Радянська влада завжди була дволиким Янусом, оберненим одним ликом до партійної, а іншим – до народної маси. Вона мала диктаторську природу, тому що не залежала від виборців. Тільки-но компартійний бік влади зник, зникла й диктатура. Залишилася парламентська влада, що формувалася на виборах. Коли з радянських структур сповзла гамівна сорочка компартійної диктатури, з'явилася нова політична реальність. Ще не усвідомлюючи цього, суспільство вже відділялося від держави. «Процес пішов», як звично висловлювався останній генсек ЦК КППС. Це особливо зримо виявили перші вільні вибори до органів влади.

2. Перетворення перебудови на революційний процес

На перших вільних виборах 26 березня 1989 р., попри деякі антидемократичні відхилення від загальноновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа забезпечила справжнє народне волевиявлення. Замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного з багатьох. Реформатори сподівалися, що КППС, залишаючись монопольною владною структурою, витримає випробування виборами, збагатиться новими керівними